

ŞAH İSMAİL DÖNEMİNDE SAFEVÎ DEVLETİNİN TEMEL KURUMLARI*

Roger M. SAVORY

Çeviren: *Emin KIRKIL***

ÖZET

Temelleri sufi tarikatine dayanan Safevî hareketi Şah İsmail tarafından bir dönüşüme tabi tutulmuştur. İlk etapta başarıya ulaşmasa da bu dönüşüm, tarikat organizasyonundan devlet kurumlarına geçişin açık bir işaretidir. Bu yeni süreç, İsmail'in tarikat şeyhliğinden şahlığa giden yeni bir kimlik edinmesine yol açarken; müridi Türkmenler için de devlet organizasyonuna karşı direnme ve hatta onun içerisinde iktidar mücadelesi dönemini kapsamaktadır.

Devlet kurumlarının oluşumu ile birlikte görevlilerin statüleri de iyice karmaşık bir hal alacaktır. Şahın hem dinî hem de dünyevî temsilcisi olan ve vekil-i nefis-i nefis-i hümayun olarak anılan vekilin zamanla sadece siyasî müessil olarak vekil unvanıyla anılması bu dönüşümü net bir şekilde özetlemektedir.

Anahtar kelimeler:

Şah İsmail, Safevî, Vekil, Sadr, Savory.

Giriş

İsmail'in Çaldıran'da Osmanlılar tarafından bozguna uğratılması, onun yenilmezlik efsanesini sona erdirdi. Bu efsane onun, sözde tanrısal statü iddiasına dayandırılıyordu. *Kızılbaşlar**** Çaldırandan sonra bu düşünceye saygıda bulunmaya devam etmelerine rağmen, onların hareketleri artık hükümdarlarının şahsına herhangi bir özel bağlılıklarının olmadığını açıkça göstermekteydi. *Kızılbaşlar*, İsmail'in tabiat üstü güçlerine dair inançlarını yitirdiler ve bu durum onların İsmail ile olan ilişkilerini esaslı bir şekilde bozdu. Şah İsmail teorik olarak hâlâ *mürşid-i kâmil*, *kızılbaşlar*

* "The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Ismail I (907-30/1501-24)", *BSOAS*, XXIII, 1960, I, 91-105.

** Yard. Doç. Dr., Celâl Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
eminkirkil@mynet.com

*** Bu tabir, Haydar'ın müritlerine on iki dilimli özel bir kırmızı başlık giydirmesinden sonra büyük bir kısmı Türkmen olan Safevî tarikatı mensupları için kullanılmıştır.

da mürit olmasına rağmen artık ona canla başla bağlılığı göze almıyorlardı ve onun şahsına yönelik bir tehlike karşısındaki kayıtsızlıkları, Çaldıran'dan iki yıl önce, 1512'de, Venedikli bir tüccar tarafından kaydedilmişti. İsmail ile *kızılbaşlar* arasındaki dinî bağ kırılmış, ilişkiler pratikte seküler bir zemine indirgenmişti. Fakat bu onun emirlerine itaatsizliğin ve otoritesini açıkça küçümsemenin basit bir adımıydı. Özellikle onun bu otoritesi, devlet işlerinden uzaklaşması ve Çaldıran'dan sonra, savaşta kuvvetlerini bizzat idare etmemesi ile azalmış oldu. Emir Han Türkmen'in, 922-28 (1516-22) yılları arasında Horasan'daki zalim idaresi ve İsmail'in emirlerine karşı açık tavrı, İsmail'in otoritesine karşı bir meydan okumayı oluşturuyordu ki bu kaçınılmaz bir sonuçtu.

Tahmasp, on buçuk yaşında tahta çıktığı zaman, hükümdarlık kurumunun otoritesindeki zayıflama iyice belirginleşmiş oldu. *Kızılbaşların* sadakat ve bağlılıklarına itimadı azalan Tahmasp, ilk etapta bir grup nüfuzlu *kızılbaş emirin* isyanına karşı koydu. Kısa bir süre sonra şaha sadık kalan emirlerin, Tahmasp'ın çok genç olmasından ve otoritesini tesis edememesinden faydalanarak, yönetimi ele geçirmek amacıyla onu destekledikleri ortaya çıktı. Şah İsmail'in saltanatının son on yılı ile halefleri I. Tahmasp, II. İsmail ve Sultan Muhammed Şah dönemlerinde *kızılbaş* emirler, şahla ilişkilerini tıpkı feodal beylere gösterilen zoraki saygı şekline dönüştürdüler. Bu ilişki, mürşit ve müritleri arasındaki ilişkiden çok farklı idi. *Kızılbaşlar*, şaha mürşitleri olarak saygı göstermeye son verdikleri zaman, onların gücü yalnızca etkili bir hükümdar tarafından kontrol altına alınabilirdi. Şah onların desteğine ihtiyaç duyduğunda, *şahsevenlerin*¹ sadakatine baş vurmak mecburiyetindeydi. Şahın onların desteğine başvurmak zorunda kalışı, şah ile *kızılbaşlar* arasındaki değişen ilişkinin açık bir işareti idi. *Şahsevenlerin* hislerine müracaatlar, pratikte, ilk dönemlerdeki sufilerin *mürşide* tam sadakatinin yerine daha zayıf bir ilişkinin doğmasına yol açtı. *Kızılbaşlar* şahla olan ilişkilerini *mürit-mürşit* ilişkisi olmaktan çıkardıkça, tekrar, eski esas bağlılıkları olan kabile bağlılığına yöneldiler.

Bu değişen ilişkiler, *kızılbaş* deyimine kıyasla *sufi* deyiminin tedrici bir itibar kaybının yansımasıydı. *Kızılbaş*, Şah Haydar zamanında Safevî tarikatının *sufileri* için ilk kez kullanılan bir deyimdir. Bundan sonra, Safevî terminolojisinde *sufi* ve *kızılbaş* terimleri eş anlamlı hâle geldi.

¹ Minorsky'nin *Tezkiretü'l-Mülûk*'a yazdığı girişe bakınız: Minorsky, *Tezkiretü'l-Mülûk* (Gibb Memorial Series, NS, xvı), London 1943, 13.

Germiyan ve Menteşe'den gelip 917 (1511-12)'de İsmail'e katılan 15.000 kişilik Tekelüler hâlâ sufi olarak anılıyorlardı² ve onların liderleri de sufi *halife* unvanını taşıyordu.³ *Halife* kurumu ve eski sufi yapılanmasının diğer unsurları, varlıklarını I. Abbas ve haleflerinin saltanatının sonuna kadar devam ettirdiler. Fakat savaşçı sufi ruhu ya da Minorsky'nin deyimi ile ilk Safevî hareketinin sahip olduğu *dinamik ideoloji*, başlangıçtaki gücünün büyük bir kısmını, sanırım İsmail öldüğünde, kaybetmişti. Gerçekte bu ruhun zayıflamasının, İsmail'in Çaldıran'daki bozgununun eseri olduğu söylenebilir. *Kızılbaşların*, hükümdarlarının yarı tanrısal niteliğine inançları gerçekten bu bozgunla sarsılmış olsa idi, *kızılbaş* emirlerin daha sonraki hareketleri daha kolay anlaşılırdı. Onlar, mürşidin sıradan bir fânî ve yanılmaz olup olmadığını yeterince ifade edememiş olsalar da bu düşüncenin bilinçsizce kabul edilmesi bile, *kızılbaş* emirlerin şaha karşı değişen tutumlarını aydınlatmaya yetecekti. *Kızılbaşların Çaldıran Savaşı*'ndan sonra pratikte kabul etmedikleri, mürit ile mürşit arasındaki ilişkiyi ima eden sufi deyimi, kısa bir süre içinde eski tarikatın bir yansıması olarak ortaya çıktı ve daha sonraki Safevîlerin nezdinde bile aşağılayıcı bir anlam kazandı. 1071 (1660)'de yazan Du Mans'ın ifadesine göre, sarayın dışında temizlikçi olarak çalışanlar, saray mutfağından artık pilav ve ekmek alabilmek için sufi tacı giyiniyorlardı. Hâlâ yaygın olarak kullanılan bir atasözü şöyle der: "Sufiye bir soğan gösterin o geride kabuğunu bile bırakmayacaktır".⁴ Babasının bir sufi olduğunu reddeden Müçtehit Muhammed Bakır Meclisi, sufizmi çirkin ve şeytanca bir gelişme olarak ifade etmiştir.⁵

Şah İsmail döneminin en önemli özelliklerinden biri, Safevî sufi teşkilâtının devlet sistemine yeterince intikal ettirilmesindeki başarısızlıktır. Bu başarısızlığın sonucu olarak; *mürşitle* bizzat temas kurmak için sık sık yapılan ziyaretler ve çok sayıda *halife* ve *pirlerin* faaliyetleri ile güçlendirilen lider ile taraftarları arasında dinî bağlamdaki ilk ilişkiler (*mürşit* ile *mürît* arasındaki sıkı ilişki) pratikte artık mevcut değildi. Safevî devletinin kurulmasından sonra eski sufi organizasyonu devlet içinde devlet hâline geldi ve pratikte bir anlam taşımaksızın varlığını uzun süre devam ettirdi. Minorsky, 1629'a kadar teorikte şahın *mürşid-i kâmil* olarak kabul edildi-

² *Ahsenü't-Tevarih*, ed. Seddon, Baroda 1931, s. 125-126 [AT,]

³ Minorsky'nin, *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 125-126'daki açıklamasına bakınız.

⁴ R. Du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, s. 16. Ayrıca bakınız: Minorsky'nin *Tezkiretü'l-Mülûk*'un girişinde aktardığı Sansons'un ifadesi.

⁵ E.G. Browne, *A literary history of Persia*, IV, 404, Muhammed b. Süleyman Tünükabunî'nin *Kıyasü'l-Ulema*'sından aktarır.

ğini kaydeder.⁶ Çaldıran'dan sonra *kızılbaşlar* şahı artık tabiat üstü bir varlık olarak kabul etmediklerini göstermelerine rağmen, sıradan insanlar git gide işi ona yarı tanrısal bir tapınmaya kadar vardırıdılar. 1571'de İran'a giden Venedik elçisi Vincentio d'Alessandri, halkın şaha sevgi ve saygısının inanılmaz olduğunu, hatta ona bir hükümdar gibi değil, tanrı gibi tapındıklarını kaydeder.⁷ Bu tapınma, Safevî hükümdarlarının yeryüzünde Allah'ın bir gölgesi ve Gaip İmamın bir temsilcisi olduğu inancından kaynaklanmaktaydı.⁸

Şahın *kızılbaşlar* karşısında prestij kaybetmesi, yönetimdeki Türk ve İranlı unsurlar arasında geçici bir uzlaşma sağlama konusundaki köklü imkânsızlığın bir sonucu olarak, Safevî devletinde mevcut olan gerginliği doğal olarak artırdı. I. Abbas'ın tahta çıkışından önceki ilk Safevî dönemi, genellikle devlet içindeki çeşitli sınıflar arasında farklılığın olmayışı ve temel devlet kurumlarındaki *vekil*, *emirü'l-ümera*, *korucubaşı*, *vezir* ve *sadr* gibi memurların fonksiyonlarının net bir izahının olmayışı ile nitelendirilmiştir. Dinî kurumlar ile politik kurumlar kesin bir şekilde ayrılmamıştı. Aksine ikisinin de tam olarak tanımlaması yapılmadığı gibi kesin sınırları da belirtilmemişti. Bunun sonucu olarak hatırı sayılır bir otorite çatışması ve zaman zaman değişen kurumların etkinliği vardı. Bu dönemi göz önüne aldığımızda, sivil, askerî, dinî ve politik gibi terimlerin kesin bir tanımlaması yapılmadığı için bu kurumlar mevcut güçleriyle ifade edilmelidir. Bu görev karışıklığı kısmen Safevîlerin yükselişindeki güce ve kısmen de kuruluş dönemindeki askerî karakterinin ağır basmasına atfedilir. Şah İsmail'in ölümünden önce temel devlet kurumlarının faaliyet alanı ve görevlerindeki değişiklikleri gözlemlemek mümkündür ki haleflerinin yaptıklarına dair anlatılanlar devlet organizasyonundaki bu gelişmenin habercisidir.

1 - V e k i l

Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun unvanı, şahın hem dünyevî hem de ruhanî otoritesini temsil için seçtiği vekil kavramı ilk sufi terimini karşılar. Ordu komutanlarının en önemlilerinden biri olan *Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* politik işlerde önemli bir rol oynadığı gibi *sadr* makamına atanacak görevlinin seçiminde de hatırı sayılır bir nüfuza sahipti. Gerçek şu ki *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* unvanı en son Çaldıran savaşında öldürülen Emir

⁶ *Tezkiretü'l-Mulûk*, s. 126. Minorsky tarafından yazılan açıklamaya bakınız.

⁷ *A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15th and 16th centuries*, London 1873, s. 223.

⁸ A. K. S. Lambton, "Quis Custodiet Custodes", *Studia Islamica* (1956), VI, 128.

Abdulkaki için kullanılmıştı. Bu onun, Safevî tarikatının orijinal sufi organizasyonu ile Safevî devletinin idarî yapısını uzlaştırma teşebbüsündeki başarısızlığı ile ilgili olabilir. Bu suretle İsmail'in saltanatının ilk yıllarında teokrasiden uzaklaşan bir hareket başladı.

Vekil Şah İsmail'in saltanatının ilk yirmi yılında, Şah'ın temsilcisi anlamında, *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak adlandırılıyordu.⁹ Şah nasıl hem devletin dünyevî hükümdarı ve hem de *mürşid-i kâmil* olarak İran, Suriye ve Anadolu'daki müritlerin babası idiyse, ilk halifeler de onun hem dinî hem de politik özelliklerine sahipti. Bu nedenle *vekil*, şahın hem dinî hem de politik sıfatlarına vekâlet etti. O gerçekte şahın değişen kimliği olup, din ve devlet işlerinin nizâmî bir şekilde düzenlenmesinden sorumlu (*nazim-i menazim-i din ü devlet*) idi.¹⁰ Safevî devletinin kuruluşundan sonra, *vekil* makamının ilk hakimi 907 (1501-2)'de bu göreve atanan, Şah İsmail'in *lalası*¹¹ Şamlu Hüseyin Bey idi. Bu kurum, *menseb-i vikâlet-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak adlandırıldı.¹² Yalnızca *kızılbaş* bir yönetici değil aynı zaman da *ehl-i ihtisas* biri olan ve İsmail'i dört buçuk yaşında iken Gilan'da gizlendiği sırada Akkoyunluların eline düşmekten kurtaran, ona inanmış küçük bir topluluğun mensubu olan Şamlu Hüseyin Beyin atanması bu kurumun önemini gösterir. Şamlu Hüseyin Bey bu makamda altı yıl kaldıktan sonra, 913-14 (1508)'te Şah İsmail tarafından azledildi¹³ ve yerine Emir Necmeddin Mesud Gilanî tayin edildi. Kuyumcu olan Emir Necmeddin, Reşt eşrafındandı.¹⁴ O, 899 (1494)'da¹⁵ Biye Pes hâkimi Emire

⁹ Osmanlı Sultanı II. Mehmet döneminde vezirin *vekil-i mutlak* olarak anılması ilginçtir (Gibb & Bowen, I, 108-9 n1).

¹⁰ *Habibi's-Siyer*, Bombay 1273/1856-7, III, 4, 107 [HS,]

¹¹ Akıl hocası, mürebbi, vasi anlamında kullanılan *lala* tabiri Akkoyunlulardan alınmış gibi görülüyor. Daha sonraları *lala* sözcüğü ile birlikte *atabeg* teriminin kullanılması Safevîler ve Akkoyunlulardaki *lala* ile Selçuklulardaki *atabeg* arasındaki benzerliğin açık bir işaretidir. Eskiden Selçuklular döneminde olduğu gibi Akkoyunlu ve Safevîler dönemlerinde de, genç şehzadelerin lalaları (atabeg) büyük bir güce eriştiler ve yükselme hırsları için hiçbir endişe duymadan onların vesayetlerini kullandılar. Bu örnekte Şamlu Hüseyin Bey *lala* ve *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* makamlarını şahsında birleştirdi, doğal olarak onun kudreti arttı. İsmail 907/1501-2'de tahta çıktığı zaman on dört yaşında idi.

¹² HS, III, 4, 35.

¹³ Bradford Martin, Safer 914/Haziran 1508 tarihli bir *fermanda*, Şamlu Hüseyin Beyin *cümletü'l-mülûk* olarak anıldığına dikkatimi çekti. Diğer bir deyişle Hüseyin Bey bu tarihte hâlâ makamını koruyordu.

¹⁴ ibid, 47: *der silk-i eşraf ve a'yan-ı reşt.... müntezem bûd.*

¹⁵ British Museum [BM] MS Or. 3248, vr. 31-b.

İshak'ın himayesinde Reşt'teki Ak Mescit'te bir kaçak iken İsmail'e hizmet etmişti. Necmeddin, Lahican'da da İsmail'i ziyaret etmişti.¹⁶ Daha sonraları, Emire İshak'ın *sipehsaları* Köse Abbas'ın husumeti nedeniyle Reşt'ten kaçıp, İsmail'in 906 (1500-1)'daki Şirvan seferine iştirak etti.¹⁷

Bir İranlı olan Emir Necmeddin'in atanması manidardır. Bu atama İsmail'in, daha altı yıl önce kendisini tahta çıkaran *kızılbaş emirlerin* gücünden endişe duymaya başladığı izlenimini vermektedir. Gerçek şu ki, Şamlu Hüseyin Bey herhangi bir ihlâl suçu işlememişti. Şayet öyle olsa idi azli daha sert bir şekilde olurdu. Bu durumda onun yerine başkasının atanması politik bir soruna işaret etmektedir. Şayet bir memur, bazı ağır suçlar veya entrikalar sonucunda azledilirse bu durum, genellikle kaynaklarda ifade edilir. Oysa kaynakların hiçbirisi Hüseyin Beyin azli için herhangi bir sebep bildirmezler. Bu nedenle onun, şahın gazabına uğramadığı açıktır. 914 (1508)'te, *vekâlet* makamından azledildikten kısa bir süre sonra, Bağdad'ın zaptı ile sonuçlanan başarılı bir seferde bir Safevî ordusuna bile komuta etmiştir.

Emir Necmeddin'in atandığı kurum hâlâ *vikâlet-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak anılıyordu. *Habibü's-Siyer*'in ifadesi ile; “Emir Necmeddin kısa sürede güven ve otorite sağladı. Yukarıda zikredilen olaylar (913-14/1508) sırasında o, vikâlet-i nefis-i nefis-i hümayun makamına terfi ettirildi. İdarî ve malî işlerin idaresini tam bir selâhiyetle üstlendi. Onun gücü ve mevkisi, ihtişamı emsalsiz; sarayın bütün büyük emir ve mukarreplerinden daha üstündü.¹⁸ Bütün gücünü bazı bölgelerde İsmail'in ilk yıllarında ortaya çıkan karışıklıklara adayan iyi niyetli emir, ulema ve mükemmel vasıflardaki insanlar için, cömertlik kapılarını adalet maharetiyle açtı.”¹⁹

Emir Necmeddin 915 (1509-10)'te öldü ve Şah İsmail *vekil*²⁰ makamını Necm-i Sanî²¹ unvanıyla Yar Ahmed²² Hozanî'ye²³ tevcih etti. *Habibü's-Si-*

¹⁶ ibid, vr. 32-b.

¹⁷ HS, III, 4, 47. J. Aubin, “Études safavides. I. Sah Ismail et les notables de l'Iraq persan”, *JESHO*, II, 1, 1959, 65.

* yakın, dost, musahip.

¹⁸ Saray mukarrepleri için bakınız: Minorsky'nin *Tezkiretü'l-Mülûk* tercümesi, s. 55.

¹⁹ HS, III, 4, 47.

²⁰ O, önceki yıl (914/1508-9) *vezirliğe* atanmıştı (*Şeref-Nâme*, ed. Véliaminof-Zernof, St. Petersburg 1860-2, II, 145 [ŞN,]).

²¹ AT, s. 111.

²² AT, s. 111. Burada Muhammed olarak zikredilmekte, fakat kaynakların büyük bir çoğunluğunda Ahmed olarak anılmıştır.

²³ İsfahan'ın bir bölgesi olan Hozanlı.

yer; İsmail'in, onun itibar ve otoritesini *ferkedânın* ** en üst derecesine yükselttiğini; bütün *emir*, *vezir* ve *erkân-ı devleti* ona tabi kıldığını, ona büyük bir saygı ve itibarla muamele ettiğini; Necm Bey Sanî'nin zeki ve gayretli bir *emir* olduğunu, onun dönemi boyunca herkese adaletle muamele ettiğini ifade eder.²⁴ *Heft İklim* ise onun kudret ve otoritesini oldukça abartılı sözcüklerle anlatır.²⁵

Necm-i Sanî'nin atanması ile, kaynaklar tarafından kullanılan ifadelerde bir değişimin ilk işareti görülür. Tam ifadesi *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* olan unvan yerine, kısaca *vekil* unvanı kullanılır; bir kaynak da *vekil-i saltana* tabirini kullanır. Safevî devleti daha az teokratik hâle gelip sufilerin statüleri zayıflayınca, Minorsky'nin deyiimi ile hükümdar naibinin aşırı imtiyazları belirginleşmiş olur.

İsmail'in başka bir İranlıyı *vekil* makamına ataması, Necmeddin Mesud'un 913-14 (1508)'te bu göreve atanması ile başlayan, *kızılbaş emirlerin* kudretini kırma politikasının bir devamı gibi görünür. Necmeddin Mesud'un kısa süren *vekilliği* sırasında, idarî işlerde etkili olmalarını engellemeye kalkıştığı *kızılbaşların* düşmanlığını kazandığına dair deliller mevcuttur. *Vekâlete* ikinci kez bir İranlının atanması *kızılbaşların* kırıngınlığını daha da artırdı. 918 (1512)'de Necm-i Sanî'nin Özbeklere karşı yapılan bir sefere kendi isteği ile komuta ettiği sırada *kızılbaş emirler* ile *vekil* arasında açık bir sürtüşme vardı. *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah'a* göre; Necm-i Sanî *vekil* olarak seleflerinden daha büyük bir nüfuza sahipti. O, Horasan'dan hareket ederken İsmail, vali (*hükkâm*) ve *darugalara* * ferman göndererek onların, kendisine tâbi olur gibi, Necm-i Sanî'ye tâbi olmaları buyruğunu verdi.²⁶ Bu *ferman* mucibince Herat, Belh ve Merv valileri Necm-i Sanî'ye katıldılar. Bu esnada, Özbeklere kaptırdığı Maverâünnehr'i geri almak ümidiyle, Babür de Safevîlere katıldı. Safevî ordusu Huzar ile Kerşî'yi ele geçirdi ve Gujduvan'ı muhasara etti. Erzaklarının azalmaya başladığı bir sırada Babür, Safevî ordusunun kışı geçirmek için Kerşî'ye çekilmesini ve Belh'ten gerekli ikmal yapıldıktan sonra saldırılara ertesi bahar yeniden başlamayı önerdi. Necm-i Sanî bu öneriyi reddetti. 3 Ramazan 918 (12 Kasım 1512)'de Buhara'dan gelip Gujduvan'ı müdafaa eden kuvvetlerle

** yetkili, büyük makam sahibi kimse.

²⁴ HS, III, 4, 53.

²⁵ BM MS Add. 6734, vr. 359a.

* Şehrin idarî ve asayiş işlerine bakan, malî ve siyasî yetkilere sahip yüksek rütbeli memur. Cengiz devlet kurumlarından olup İlhanlılardan intikal etmiştir.

²⁶ Vr. 453b.

birleşen esas Özbek ordusu Safevîlerle savaşa hazırlandı. Bu bunalımlı zamanda, Emir Necm'e olan husumetleri nedeniyle *kızılbaş emirler* Horasan istikametine kaçtılar. Sadece küçük bir kuvvetle kalan Necm-i Sanî bozguna uğratıldı ve öldürüldü.²⁷ Bu felaketin sonucu olarak, Horasan yolu Özbeklere açıldı. Özbekler ertesi bahar (919/1513) Herat'ı kuşattı ve Meşhed'e ulaştılar. Diğer kaynaklar, Emir Necm'in komutasında bulunmayı onur kırıcı telâkki eden²⁸ *kızılbaş emirlerin* savaş başladıktan sonra savaş meydanından kaçtıklarını ifade ederler.²⁹

Kaynaklar Safevîlerin Gujduvan'daki mağlubiyetlerini, *kızılbaş emirlerin* savaş meydanını terk etmelerine ve onların bu davranışlarının, *kızılbaşların* İranlı yöneticilerin emrine verilmesinin bir sonucu olduğunu açıkça belirtmelerine rağmen İsmail, *kızılbaş emirlerin* nüfuzunu kırma teşebbüslerine devam etti ve üçüncü kez bir İranlıyı *vekâlete* atadı. Necm-i Sanî ordunun başında Maverâünnehir seferine çıktığında Emir Necmeddin Abdalbaki onun vekili olarak atanmıştı. Necm-i Sanî'nin ölüm haberi doğrulanınca, İsmail onu *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* olarak atadı, onun rütbe ve makamını göklere çıkardı.³⁰ Emir Abdalbaki, Çaldıran Savaşı'nda ölünceye kadar bu makamda kaldı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* unvanı Çaldıran savaşından sonra zikredilmedi. Mirza Şah Hüseyin İsfahanî, Emir Abdalbaki'nin halefi olarak *vekil* tayin edildi ve vekâlet İranlılarda kaldı. Burada *vekile* yapılan vurguda bir değişiklik vardır. Artık vurgu, hem dünyevî hem de ruhanî otoritenin temsilcisi olan *vekile* değil, devletin güvenilir bir dayanağı, dünyevî yönetimin temsilcisi ve bürokrasinin başı olan vekiledir. Mirza Şah Hüseyin'e *vekil-i nefis-i nefis-i hümayun* unvanı verilmedi fakat *vekil-i saltana* ve *itimadü'd-devle* unvanları verildi.³¹ Onun makamı, *vikâlet*³² olarak isimlendirilmesinin yanı sıra *nizaret-i divan-i a'lâ*³³ ve *nizaret-i divan*³⁴ olarak da anıldı. Nasrullah Felsefî; İskender Münşî'nin

²⁷ HS, III, 4, 69.

²⁸ ŞN, II, 153.

²⁹ BM MS Or. 3248, vr. 216b; ŞN, II, 153.

³⁰ HS, III, 4, 71. Emir Abdalbaki *vikâlete* atandığında aynı zamanda *sadr* makamını da elinde bulunduruyordu ki bu makama aynı yılın başlarında atanmıştı (Zilhicce 917/Şubat 1512) [AT, s. 128].

³¹ HS, III, 4, 88, 106.

³² AT, s. 374.

³³ AT, s. 150.

³⁴ ŞN, II, 159.

Tarih-i Alem-ârâ adlı eserinde Mirza Hüseyin'in *vizaret ü nizaret-i divanî-i şahî*, Molla Ebubekir Tıhranî'ye atfedilen³⁵ *Tarih-i Cihan-Ârâ*'da ise *vizaret ü nizaret-i divan-ı a'lâ* olarak tayin edildiğinin kayıtlı olduğunu nakleder.³⁶ Bu kaynaklar tarafından *vekil* teriminin ihmal edilmiş olması ve yukarıda zikredilen kaynaklarda da değişik bir tarzda yer alması, *vekilin* statüsündeki ciddî bir değişimi akla getirmektedir. Bununla birlikte, Mirza Şah Hüseyin büyük bir kudrete sahipti. O, İsmail'in Çaldıran mağlubiyetinden sonra sık sık düzenlediği içki meclislerinde Şahın nedimi oldu ve müfrit *kızılbaşların* nazarında, Şahın üzerinde hatırı sayılır bir nüfuz kazandı. *Vekilin* şahla samimiyeti, *vekâlete* bir İranlının atanmasının doğal sonucu olan *kızılbaşların* devlet işlerindeki etkinliklerinin azaltılmasından kaynaklanan eski kırgınlıkları artırdı. *Habibü's-Siyer*, durumun net bir tasvirini yapar; “vekilü's-saltana ve itimadü'd-devle Mirza Şah Hüseyin'in asalet ve ihtişam güneşi mükemmelliğin zirvesine ulaştığında, emirler ve devlet erkânının, devlet işlerinin yönetimindeki etkinliği azaldı. Büyük küçük tüm emir ve vezirlerin tabiatında var olan kıskançlık ateşi ve tahta yakın olmak isteği, onların akıllarını kör etti. Kıskançlık ateşi esasen saray soylularının çoğunun kalbindeki bağnazlık rüzgârı tarafından tutuşturuldu. Hile ve yalan kıvılcımları arsızların yüzlerinde alevlendi. Bendelerini koruduğu için onlar şahın korkusundan, vekile karşı herhangi bir muhalefete cüret edemediler”.³⁷

927 (1521)'de Mirza Şah Hüseyin, mütevazı soyunun sarayda bir hatırlatıcısı olarak bulunan, Şamlu Durmuş Han'ı Herat valisi olarak Horasan'a göndermek suretiyle gücünü kanıtladı.³⁸ Durmuş Han, 909 (1503-4)'da İsfahan valiliğine atandığında sarayda kalmayı tercih etmiş ve mimar Mirza Şah Hüseyin'i İsfahan'da kendisinin *vezir* ve *naibi* olarak tayin etmişti.³⁹ Durmuş Han, şahla samimî ve yakın ilişkisi nedeniyle bütün emirler arasında güzide bir yere sahip olsa bile⁴⁰ bu vekâlete atanması nedeniyle üstün bir dereceye yükselmiş olan Mirza Şah Hüseyin *divan-ı a'lâ eşik ağası* ve 923 (1517)'ten beri İsmail'in ikinci oğlu Sam Mirza'nın *lalası* olmuştu. Bütün *emirler*, devlet erkânı, vezirler ve saray ileri gelenleri Mirza Şah

³⁵ MS, Tahran Millî Kütüphanesinde.

³⁶ Nasrullah Felsefi, “Ceng-i Çaldıran”, *Mecelle-yi Danişgede-yi Edebiyyat-ı Tıhran*, 1-2, (1953-4), s. 106-109.

³⁷ HS, III, 4, 106.

³⁸ *Tarih-i İlçî-yi Nizamşah*, vr. 462b [TİN].

³⁹ BM MS Or. 3248, vr. 92a.

⁴⁰ HS, III, 4, 83.

Hüseyin'e tâbi olmaları, ona sadakatle hizmet etmeleri ve onun izni olmaksızın kimseyle görüşmeyip, hiçbir iş yapmamaları konusunda emir almışlardı.⁴¹ Böylece o, iktidarını bu emirlerin itaatlerine dayandırmış oldu.

Etkinliklerini kaybeden kıskanç *kızılbaşlar*, bir çok defa *vekili* öldürmeye çalıştılar⁴² ise de 929 (1523)'a kadar başarılı olamadılar. Mirza Şah Hüseyin, bütün seleflerinden daha uzun süreli olan iktidarının dokuzuncu yılında iken, 28 Cemaziyelevvel 929 (14 Nisan 1523)'da *rikâbdar*[#] Mıhtar Şah Kulu ve bir grup *korucu* tarafından hançerlenerek öldürüldü.⁴³ *Rikâbdar* ve suç ortakları Şirvan'a kaçtıysa da İsmail tarafından yakalanarak idam edildiler. *Vekil*inin ölümünden müteessir olan İsmail⁴⁴ intikam amacıyla birçok *korucu* ve *emiri* cezalandırdı.⁴⁵ Hasan Rumlu, Mirza Şah Hüseyin'in ölümü hakkında verdiği bilgiler arasında, onun muazzam bir iktidara sahip olduğunu vurgular ve İsfahan'da nispeten mütevazı bir duvar ustası ve mimar pozisyonundan en ünlü ve yüksek *vekil* mevkiine yükselişini tasvir eder. “En yüksek mimar olduğundan dünyaya biçim verdi. Hiçbir rütbe ve makamdaki adam onun divan-ı vizaretteki gücüne erişemedi”.⁴⁶ Şurası gerçek ki müellifler, *vikâlet* ve *divan-ı vizaret* terimlerini eş anlamlı olarak kullanırlar ki yukarıda anlatılanlar bu temayülü doğrular. Müellifler, *vekil*in, İsmail'in en son yıllarındaki emsalsiz pozisyonunu unutarak, onu basit bir şekilde bürokrasinin başı veya *divan-ı vizaret* olarak telâkki ederler. O, ara sıra *vekil* olarak isimlendirilmekle birlikte bu en yüksek rütbesi ile diğer *vezir*lerden ayrılır.⁴⁷

Mirza Şah Hüseyin suikastından sonra *vezir* Hoca Celaleddin Muhammed Tebrizî onun yerini aldı. Mirza Şah Hüseyin olayında olduğu gibi onun mevkii muhtelif kaynaklarda farklı şekillerde zikredilir. *Habîbü's-Siyer vikâlet*,⁴⁸ *Tarih-i İlçî-yi Nizamşah* ise *menseb-i vikâlet* terimini kullanır.⁴⁹ Diğer yandan *Ahsenü't-Tevarih*, Mirza Şah Hüseyin'den sonra,

⁴¹ ibid., III, 4, 80.

⁴² *TİN*, vr. 463a.

[#] hükümdarın ata binmesine üzeniyi tutmak suretiyle yardım eden saray görevlisi.

⁴³ *HS*, III, 4, 106.

⁴⁴ *TİN*, vr. 463b.

⁴⁵ *Heft -İklim*, BM MS Add. 6734, vr. 360a.

⁴⁶ *AT*, s. 177-78.

⁴⁷ Mirza Şah Hüseyin'in *vikâleti* sırasında, Kadı Cehan Kazvinî ve Hoca Celaleddin Muhammed Tebrizî müşterek *vezirler* idi (*AT*, s. 374).

⁴⁸ *HS*, III, 4, 107.

⁴⁹ *TİN*, vr. 463b.

Hoca Emir Tebrizî'yi *vezir* olarak zikrederek, “Şah İsmail'in hayatta olduğunu ve Hoca'nın da Şah hazretlerinin vezir-i müstakili olduğunu, İsmail'in ölümünden sonra da I. Tahmasp'a vezirlik yaptığını” ifade eder.⁵⁰ *Şeref-Name* de *menseb-i vizaret* tabirini kullanır.⁵¹ Hoca Celaleddin'in atanmasından on ay sonra Şah İsmail öldü (19 Recep 930/23 Mayıs 1524)⁵² ve en büyük oğlu Tahmasp, on buçuk yaşında ona halef oldu.⁵³

2 - Emirü'l-Ümera

Safevîler devrinde *emirü'l-ümera* deyimini, Safevî gücünün temelini oluşturan *kızılbaş* aşiret kuvvetlerinin baş komutanı anlamına gelmekteydi. Askerî yetkilerine ilâve olarak *emirü'l-ümera*, yönetimin çeşitli şubeleri arasında henüz yazılı ve kesin sınırların bulunmaması nedeniyle, idarî ve politik konularda da hatırı sayılır bir nüfuza sahipti. Yeni kurulan Safevî devletinin askerî aristokrasisini *kızılbaş* aşiretleri oluşturduğundan, *emirü'l-ümera* makamına *kızılbaş*lara ait bir ayrıcalık nazarı ile bakılırdı.

Müelliflerin *emirü'l-ümera* makamına ilk atamalara ilişkin beyanları karışık ve birbirini tutmamaktadır. Bütün kaynaklar, 915 (1509-10)'te Şamlu Hüseyin Beyin *emirü'l-ümera* görevinden azledildiği ve Çayan Sultan unvanını kullanan Ustaclu Muhammed Bey Sofracı'nın, onun yerini aldığında hem fıkirdirler.⁵⁴ Biz sadece Anonim Şah İsmail Tarihi'nde net bir bilgiye sahibiz ki o, Şah İsmail'in Şamlu Hüseyin Beyi 907 (1501-2)'de hem *vekil-i nefis-i nefis-i hod* hem de *emirü'l-ümera* görevine atadığını ifade eder.⁵⁵ Fakat bu bilgiler ne çağdaşı *Habibü's-Siyer*'de ne de hemen sonra yazılan *Ahsenü't-Tevarih*'te mevcuttur. *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*'taki şu muğlak ifade yukarıdaki bilgiyi kısmen teyit eder niteliktedir; “Hüseyin Bey lala ve Abdal Bey ve Dede Bey emirü'l-ümera ve sahib-i ihtiyar şudend”⁵⁶. Bu mesele, Emir Necmeddin'in 914 (1508-9)'te *emirü'l-ümeralığa* atanması ile iki kaynağın ifadeleri tarafından daha da karıştırılır.⁵⁷ *Ahsenü't-Tevarih*, Şah İsmail'in *emirü'l-ümera* makamına Şeyh Necm Zargar'ı atadığını ve onun

⁵⁰ AT, s. 184.

⁵¹ ŞN, II, 167.

⁵² AT, s. 181.

⁵³ ibid., s. 184.

⁵⁴ AT, s. 110; ŞN, II, 145; TİN, vr. 454a.

⁵⁵ BM MS Or. 3248, vr. 76b.

⁵⁶ TİN, vr. 448a (Hüseyin Bey lala, Abdal Bey ve Dede Bey emirü'l-ümera ve sahib-i ihtiyar oldular).

⁵⁷ Onun *vikâlete* atanması ile ilgili olarak yukarıdaki kısma bakınız.

*divan-ı a'lâ*daki mührünün diğer bütün mühürlerden yukarıya konulduğunu ifade eder.⁵⁸ *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah* da benzer bir bilgi verir.⁵⁹ En uygun çözüm, *Ahsenü't-Tevarih* ile *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*'ın, Emir Necmeddin'in *emirü'l-ümeralığa* atanması ile ilgili ifadelerinden, gerçekte onun bu tarihte *vikâlete* atanmasını kastettiklerini düşünmektir.⁶⁰

Şamlu Hüseyin Beyin 913-14 (1508)'de *vikâletten* azledilip onun yerine bir İranlının getirilmesi, daha Safevî devletinin kuruluşundan birkaç yıl sonra İsmail'in, *kızılbaş emirlerin* gücünden çekindiğinin bir alâmeti olmasının ötesinde telakki edilir. Bu teorinin dayanağı, Şamlu Hüseyin Beyin 915 (1509-10)'te diğer önemli görevi *emirü'l-ümeralıktan* azledildiği zaman onun yeri diğer önde gelen *kızılbaş emirler* tarafından değil, pek tanınmayan nispeten düşük rütbe olan *sofracı* unvanına sahip Ustaclu Muhammed Bey tarafından dolduruldu ki ona *emirü'l-ümera* unvanına sahip olanlara mahsus *sultan* unvanı verilerek rütbesi yükseltildi. Bundan sonra Çayan Sultan olarak tanınan Ustaclu Muhammed Bey, on dört yıl süreyle (915-29/1509-23) *emirü'l-ümera* olmasına rağmen dönemin olaylarında etkin bir rol oynayamadı. Muhtemeldir ki İsmail, hakimiyetinde bulunan bölgelerdeki aşiretlerden sağlanan kuvvetli bir askerî güç tarafından desteklenen, *emirü'l-ümeranın* aşırı güç kazanmasını önlemek amacıyla önemli *kızılbaş* aşiretlerinden birinin reisi olamayan bir adamı kasten seçti. Gerçek şu ki Çayan Sultan'a, sadece Şamlu Hüseyin Beyin makamı değil aynı zamanda onun bölgesi (*ülke*)* ve emrindeki kuvvetler (*nevkerân/nökerân*) de verildi.⁶¹ *Kızılbaşların* kendi idarecilerine bağlılıkları öylesine ilginçti ki bir Ustaclu olan Çayan Sultan, Şamlulardan hiçbir destek alamayacaktı. Oysa onun kendi aşiret mensuplarından alacağı destek bununla asla mukayese edilemezdi. Bu durum *emirü'l-ümeraların* aşırı güç kazanmalarını önleme teorisini doğrular. Şamlu⁶² Hüseyin Beyin İsmail tarafından görevden alınması hareketine gelince, bu hareket emirlerin nüfuzunu kırmak için daha sonraları Şah I. Abbas tarafından kullanılan yöntemin ilk örneğidir. Abbas, İsmail tarafından başlatılan politikayı benimseyip genişlete-

⁵⁸ *AT*, s. 107.

⁵⁹ *TİN*, vr. 453b.

⁶⁰ Minorsky, *Ahsenü't-Tevarih*'te Emir Necmeddin'in *emirü'l-ümeralığa* atanması ile ilgili bilginin bir hata olabileceğini hesaba katmaktadır (onun *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 115, dn. 1'deki izahatına bakınız).

* kastedilenin dirlik olduğu aşikârdır.

⁶¹ *TİN*, vr. 454a.

⁶² Aynı yıl (915/1509) Dede Abdal Beyin durumu; bu kez Dulkadir beyinin ülkesi bir Şamlu'ya verildi (*AT*, s. 110).

rek devam ettirdi. O, aşiret reislerini kendi bölgelerinden uzak valiliklere atayarak onları aşiretlerinden ayırdı ve aşiret mensuplarını kendi bölgelerinden başka yerlere gruplar hâlinde naklederek, *kızılbaş* aşiretlerinin dayanışmasını zayıflattı.⁶³ Çaldıran'da yüksek rütbeli emirlerin çok sayıda zayıat vermesi onlara karşı başka önlemler almayı gereksiz kıldı. İsmail daha sonraki saltanat yıllarında askerî harekâtlara fiilen katılmaktan ve otoritesini güçlendirmek için gerekli adımlar olan idarî işleri yönetmekten oldukça uzaklaştığı zaman, ona karşı açık bir isyan vardı. *Emirü'l-ümera* Çayan Sultan 929 (1522-23)'da öldü ve galiba oğlu Bayezid Sultan⁶⁴ ona halef oldu ise de ertesi yıl (930/1523-24) o da öldü. I. Tahmasp, 23 Mayıs 1524'te tahta çıktı ve onun saltanatının ilk döneminde İran *kızılbaş* askerî aristokrasisi tarafından yönetildi. Devlette en önemli memuriyet hâline gelen *emirü'l-ümera*, yüksek askerî unvanın yanı sıra idarî ve politik sahada da tam bir yetki kullandı. Devlet içindeki Türk unsurun hakimiyeti bu dönemde İranlı unsurun nüfuzunun zayıflaması sonucunu doğurdu.

3 - Korucubaşı *

Safevîlerin ilk zamanlarında *korucubaşının* fonksiyonu oldukça belirsizdir. *Korucubaşının* kroniklerde ilk kez anılması, İsmail'in tahta çıkışından dört yıl sonraya (911/1505-6) rastlar. *Ahsenü't-Tevarih*; İsmail'in bu sene içinde Sultan Haydar'a karşı düşman saflarında çarpışanların öldürülmesi emrini verdiğini, bu soruşturmanın *korucubaşı* Dede Abdal Beye verildiğini ve bir çok insanın bu nedenle öldürüldüğünü ifade eder.⁶⁵ Anonim Şah İsmail Tarihi'ne göre; Dede Abdal Bey, Sultan Haydar'ın şehit edilmesinde düşmanla işbirliği yapan, Türkmen, Teberseran ve Şirvan ahalisini öldürdü.⁶⁶ *Korucular*, Safevî kudretinin temelini oluşturan, Türkmen aşiret süvarilerinden oluşuyordu; bu nedenle *korucu*, *kızılbaş* ile eş anlamlıydı. Problem, *korucubaşı* makamının *emirü'l-ümeradan* hangi yönüyle farklı olduğu ve bu ikisi arasındaki ilişkinin ne olduğudur. *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*'tan yukarıda aktarılan oldukça tutarsız pasaja göre; Dede Abdal Bey, diğer kaynaklar tarafından *korucubaşı* olarak anıldığı yılda

⁶³ Bunlara ilaveten Abbas, Türkmen olmayan gulamları *kızılbaş* aşiretlerine *emir* olarak atadı, Minorsky'nin, *Tezkiretü'l-Mülûk*, s. 17'deki önsözüne bakınız.

⁶⁴ ŞN, II, 169; *Cevahirü'l-Ahbar*, vr. 293b; buna karşın, *AT*, s. 181, Div Sultan Rumlu'nun *emirü'l-ümera* olarak 930/1523-24'da Çayan Sultan'a halef olduğunu ifade eder.

* Metnin orijinalinde *Korucubaşı* şeklinde verilmişse de Türkiye Türkçesindeki imlâsını kullanmayı tercih ettik.

⁶⁵ *AT*, s. 88.

⁶⁶ BM MS Or. 3248, vr. 119a.

(911/1505-6), *emirü'l-ümera* olarak atanmış olmalıdır. Bundan başka, *emirü'l-ümera* makamı ile *korucubaşı* arasında herhangi bir ilişkinin olduğu izlenimini verecek bir kanıt yoktur. Aksine, bu iki kurumun 915 (1509-10)'e kadar ayrı olduğunun açık kanıtı vardır ki bu ayrılık kesinlikle ilk dönemlerde gerçekleşmiş olmalıdır. 915 (1509-10)'te Tekelü Yeğen Bey *korucubaşı* iken *emirü'l-ümera* Çayan Sultan idi. 920 (1514-15) yılında ise Ustaclu Saru Pîre *korucubaşı* olup,⁶⁷ Çayan Sultan mevkiini korumaktaydı. Bu iki kurum Tahmasp'ın saltanatı boyunca ayrı olarak varlıklarını devam ettirdiler. Öte yandan *emirü'l-ümera* ile *vikâlet* arasındaki yakın ilişkinin bir çok delili vardır. *Emirü'l-ümera* ve *korucubaşı* makamları arasındaki ilişki İsmail'in saltanatı boyunca belirsiz kaldı. İsmail döneminde ve Tahmasp'ın ilk dönemlerinde *korucubaşı* makamının diğer ikisinden daha önemsiz olduğuna dair nedense küçük bir şüphe vardır.

4- Vezir

İsmail'in saltanatı süresince, geleneksel olarak devletin birinci bakanı ve bürokrasinin başı olan *vezirin* önemi, *vekil* makamının ihdası ve *emirü'l-ümera*nın politik işlere müdahalesi ile büyük ölçüde azalmış oldu. Dahası *sadr* makamının kurulması *veziri* dinî kurumlar üzerinde genel denetim yapma imkânından da mahrum bıraktı. Safevî devleti başlangıçta bir teok-rasiydi. *Vekil*, şahın vekili olarak, hem dinî hem de dünyevî otoriteyi temsil ediyordu. *Sadr* ise dinî sınıfların (ulema) başı olduğu için doğal olarak *vezirden* önce geliyordu.

İsmail *vizarete* ilk atamayı tahta çıktığı yıl yaptı (907/1501-2). Emir Muhammed Zekeriyya Tebrizî, *vizaret* makamı ve *sahib-i divanî* olarak görevlendirildi.⁶⁸ Emir Muhammed Zekeriyya yıllarca Akkoyunlu hükümdarlarına vezirlik yapmıştı. O, İsmail'in 906 (1500)'da Şirvanşah'a karışı kazandığı zaferden sonra Mahmudabad'da İsmail'e katıldı⁶⁹ ve ertesi yıl *vizaret-i divan-ı âlâ* makamına atandı.⁷⁰ İsmail, ona *Azerbaycan'ın anahtarı* lakabını verdi.⁷¹ İsmail iki yıl sonra, 909 (1503-4)'da, Mahmud Han Deylemî, Kazvinî'yi Emir Muhammed ile müşterek *vezir* olarak atadı.⁷²

⁶⁷ ŞN, s. 158; AT, s. 149.

⁶⁸ HS, III, 4, 35.

⁶⁹ Nusah-ı Cihan-ârâ, BM MS Or. 141, vr. 200b.

⁷⁰ AT, s. 54. Tebrizî 918/1512'de öldü (AT, s. 136).

⁷¹ TİN, vr. 448a.

⁷² AT, s. 81.

Mahmud Han, Kazvin'in soylu ailelerinden birine mensup olup aynı zamanda ilk Akkoyunlu memurlarındandı.⁷³

Çaldıran Savaşı sonrasına kadar *vizarete* başka bir atamadan bahsedilmez.⁷⁴ Bu tarihte (1514) Kadı Cihan Kazvinî ve Hoca Celaleddin Muhammed Tebrizî müşterek *vezir* olarak atandılar.⁷⁵ Aynı anda iki *vezirin* atanması, İsmail döneminde *vezirin* tâbiliğinin açık bir delilidir.⁷⁶ Tahmasp döneminde, *vezirin* kudreti artmaya başladığı zaman, onun gelişen otoritesinin bir alameti olmak üzere, kronikler bazen *vezir-i müstakil* gibi belli bir görevliden bahsederler. Çaldıran savaşından sonra kroniklerin *vikâletten* bahsediş tarzları, *vizaret* hususunda kullandıkları ifadelere benzemektedir.

5 - Sad r

Sedaret kurumu muhtemelen Timurlular tarafından ihdas edildi. Profesör Roemer, 758 (1356-57) tarihli *Destur-ı Kâtib*'de, dinî makamlara atanma beratları arasında *nişan-ı sedaretin* olmadığını kaydeder.⁷⁷ *Sedaret*, Şahruh zamanına kadar tam yerleşmiş bir kurumdu ki bu Timur zamanına kadar götürülebilir.⁷⁸

Sadr, Safevîler döneminde dinî kurumların başı olmakla birlikte, onun otoritesi gerçekte politik kurumlardan kaynaklanmaktaydı.⁷⁹ Safevî devletinin askerî karakterinin baskın olması, devletin her kurumunu etkiledi. Safevîlerin ilk dönemlerinde *sadr* ve dinî sınıfların diğer mensup-

⁷³ O, Akkoyunlu Sultan Yakub'a vezirlik yapmıştı. Bu iki vezirin ilk kariyerleriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. J. Aubin, *op. cit.* s. 60.

⁷⁴ Gerçekte *vizarete*, *Ahsenü't-Tevarih*'in bahsettiği başka bir atama da mevcuttur. Bu kaynağın ifadesine göre; Kadı Muhammed Kâşî 909/1503-4'te *vezir* olarak atandı (*AT*, s. 81). *Ahsenü't-Tevarih*'in British Museum MS Or. 4134'teki nüshası, basılmış nüshayı doğrulamasına rağmen, başka hiçbir kaynak tarafından desteklenmediği için, buradaki *vizarete* atanmanın *sedarete* atanma ile ilgili bir bilginin yanlış okunmasından kaynaklandığını zannediyorum.

⁷⁵ *AT*, s. 374.

⁷⁶ *Kızılbaşlar*, *vizaret* makamını işgal etmeyi arzu etmemiş olduğundan, *vezir* makamını elinde bulunduranlar genellikle *vikâletteki* daha kudretli meslektaşlarından ziyade daha sakin bir görevde kalmaktan hoşlandılar. *Vikâlet* makamı *kızılbaşlara* tahsis edilmiş bir imtiyaz olup hırslı İranlılar daima ona göz dikmişlerdir.

⁷⁷ H. R. Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, s. 143.

⁷⁸ *HS*, III, 3, 140.

⁷⁹ Safevîler döneminde *sadrın* pozisyon ve fonksiyonu hakkında detaylı bir çalışma için bkz.: A. K. S. Lambton, *op. cit.*, s. 133.

ları, Timurlular döneminde olduğu gibi, askerî komutanlıklara, en azından askerî bir rütbeye sahiptiler. Dinî sınıfların bir çok mensubu Çaldıran Savaşında Safevî ordusunun merkezine yerleştirildi.⁸⁰ *Sadr* Seyyid Şerif Şirazî ve *Sadr* Emir Abdalbaki bu savaşta öldürüldü. 955 (1548)'e kadar *sadr*ın askerî harekâtlarda gerçekten rol aldığını biliyoruz. Bu yıl içinde oğlu ve halefi Mir Zeyneddin Ali ve Mir Vecihüddin Abdulvahab tarafından desteklenen *Sadr* Mir Şemseddin Esedullah, asi Elkas Mirza (Şah İsmail'in oğlu)'ya karşı Dizful'un müdafaasına yardım etti.⁸¹

Safevîlerin ilk dönemlerinde *sadr*ın esas görevi, şiî inancının geliştirilmesi, yayılması ve empoze edilmesiydi. İnancın yayılması, hükümet kurumlarının düzenli işleyişine paralel olarak devletin sünnî komşular tarafından düzenlenecek saldırılara karşı koyma yeteneğine bağlıydı. Bir makam sahibi olarak *sadr*, sapkın mezhebin kökünün kazınmasıyla sorumluydu.⁸² Hak din inancının uygulaması devlete sadakatle birlikte sünnîlere karşı taassubu da beraberinde getirdi. Sünnîlerin maruz kaldığı zulümlerin kayda değeni, 909 (1503-4)'da Kadı Mir Hüseyin Yezdî⁸³ ve Kâzîrûn *hâtiplerinin* idamları⁸⁴ ile 916 (1510-11)'da Horasan *Şeyhü'l-İslâmı* Feridüddin (veya Seyfüddin) Ahmed b. Yahya el-Teftezânî'nin idamıdır.⁸⁵

Safevî devletinde *sadr* makamını ilk işgal eden, Lahican'da iken İsmail'e Farsça ve Arapça öğretmiş olan, Kadı Şemseddin Lahicî (Gilanî) 907 (1501)'de bu göreve atandı.⁸⁶ 909 (1503-4)'da Kadı Muhammed Kâşanî *sadr* ve *divan-ı âliye emir* olarak tayin edildi.⁸⁷ O, birisini haksız yere idam ettirmek ve bir çok işinin hileli olması nedeniyle suçlu bulunarak 915 (1509-10)'te idam edildi.⁸⁸ Gerçekte Kadı Kâşanî'nin idamı, onun kudret ve nüfuzunu kıskanan *vekil* Emir Necm tarafından tasarlanmıştı.⁸⁹ Dinî kurumların başı olan *sadr*, politik kurumlara tâbi olduğu için *sadr* ile *vekil* arasında doğal bir çatışma ihtimali vardı. İki makam arasındaki ilişkiler,

⁸⁰ BM MS Or. 3248, vr. 247a-b.

⁸¹ *TİN*, vr. 479a.

⁸² A. K. S. Lambton, loc. cit.

⁸³ *AT*, s. 82.

⁸⁴ *ŞN*, II, 136; J. Aubin, *op. cit.*, s. 58.

⁸⁵ *AT*, s. 124.

⁸⁶ *HS*, III, 4, 35.

⁸⁷ *ibid.*, III, 4, 37.

⁸⁸ *AT*, s. 110.

⁸⁹ *Cevahirü'l-Ahbar* (Leningrad MS Dorn 288), vr. 288a.

Şah İsmail'in son yıllarında ve Tahmasp döneminde giderek daha kötü bir hâl aldı. *Vekil*, *sadr*ın seçiminde hatırı sayılır bir nüfuza sahipti. Kadı Muhammed Kâşanî'nin idamından sonra, Emir Seyyid Şerafeddin Şirazî tek başına *sadr* (*bilâ müşareket*) olarak atandı.⁹⁰ *Vekil* Necm-i Sanî'nin husumeti nedeniyle İsmail'in Kum'daki kışlık karargâhında (917/1511-12) kalamayacağını anlayan Seyyid Şerif, karargâhtan ayrılmak için Kerbela ve Necef'teki şiî makamlarını ziyaret bahanesi ile izin talebinde bulundu. Seyyid Şerif'in Kum'dan ayrılmasından sonra Necm-i Sanî, *sedarete* önce Mir Cemaleddin Esterebadî'yi atamaya niyetlendi fakat onunla bozuşunca yerine Emir Abdalbaki Yezdî atandı⁹¹ (917 Zilhicce başları/Şubat 1512).⁹² *Vekil* tarafından büyük bir teveccüh gösterilmesinin sonucu olarak "Abdalbaki'nin rütbe ve itibar yıldızı şans ve başarının doruğuna ulaştı".⁹³ Yukarıda da belirtildiği gibi, Emir Abdalbaki aynı yılın sonlarında (Kasım 1512) *vekilliğe* tayin edildi ve Çaldıran'da ölünceye kadar bu iki önemli makamı elinde tuttu.⁹⁴

Emir Abdalbaki *vekil* olarak atandıktan sonra, bir önceki yıl bu makama geçmek için başarısız bir girişimde bulunan Emir Cemaleddin Esterebadî'yi engelleyerek, kendi adayı Kadı Şeyh Kebir Erdebilî'yi *sadr* olarak atamaya çalıştı. Bu durum üzerine İsmail, Seyyid Şerif Şirazî lehine müdahale etti ve Bağdad dönüşünde onu *sedarete* atadı.⁹⁵ Seyyid Şerif Şirazî, Emir Abdalbaki'nin kızlarından birisi ile evlenerek, bir evlilik ittifakı yaptı ve ikisi hâlâ *sedarete* gözü olan Emir Cemaleddin Esterebadî'yi gözden düşürmek için bir komplo hazırladılar.⁹⁶ En sonunda Emir Cemaleddin mücadeleden vazgeçip Sistan'a çekildi.⁹⁷ Hem Emir Abdalbaki hem de Seyyid Şerif Şirazî, Çaldıran'da öldürüldüğünden *sedaret* makamı münhal kaldı. Azerbaycanlı bir *seyyid* olan Seyyid Abdullah Lala bu makama atandı ise de vazifesini yeterince ifa edemeyince⁹⁸ hemen değiştirildi. Bu kez, Emir Cemaleddin arzusunu gerçekleştirdi ve 931 (1524-25) senesinde ölünceye kadar on bir sene süreyle *sadr* makamını elinde tuttu.

⁹⁰ *TİN*, vr. 454a.

⁹¹ BM MS Or. 3248, vr. 208a.

⁹² *AT*, s. 128.

⁹³ *HS*, III, 4, 71.

⁹⁴ *Cami'-i Müfidi*, BM MS Or. 210, vr. 48b.

⁹⁵ *HS*, III, 4, 71.

⁹⁶ BM MS Or. 3248, vr. 221b.

⁹⁷ *TİN*, vr. 459b-460a.

⁹⁸ *HS*, III, 4, 80.

Hem Emir Cemaleddin hem de *vekil* Mirza Şah Hüseyin (vekâleti 920-29/1514-23), “kendi makamlarında büyük bir kudrete ulaştılar ise de birbirleriyle anlaşamadılar”.⁹⁹ Mirza Şah Hüseyin, *sadr* Emir Cemaleddin'e düşmandı; bu nedenle hedefine ulaşmak için elde etmeye çalıştığı Emir Gıyaseddin Mansur'u müşterek *sadr* olarak atamak amacıyla davet etti ise de bu girişimi sonuçsuz kaldı.¹⁰⁰ Çaldıran'dan sonra üst düzey devlet görevlileri tarafından bu makamın uzun süreli sahiplenilmesi belki de İsmail'in işleri bizzat yönetmekten uzaklaşmasının hangi boyutlara eriştiğinin bir göstergesidir.

S o n u ç

Özetle Şah İsmail'in saltanatı bir değişim ve intibak dönemi olup bu süreçte o, Safevî tarikatının sufi teşkilatını devletin idarî teşkilâtı ile birleştirmek için başarısız bir girişimde bulundu. Bu dönemde yeni ve yeni olduğu kadar da büyük ve deneme niteliğinde olan idarî sistem, bir çok önemli devlet yöneticileri arasındaki yetki çatışması ile devletteki Türk ve İranlı unsurlar arasındaki temel çatışma nedeniyle çıkarılan problemlerin üstesinden gelmek için çaba sarf etti. Bu gelişim süreci İsmail'in halefi Tahmasp döneminde de devam etti ise de İsmail'in ölümünden önce bazı manidar değişimler vuku bulmuştu. *Sadr*nın esas görevi olan ideolojik istikrarın sağlanması, İsmail'in ölümüne kadar büyük ölçüde tamamlanmıştı. Buna paralel olarak *sadr*nın kudreti temelde mevcut dinî kurumların korunmasına ve özellikle de *vakıf* mallarının idaresine hasredildi. Gerçekte bu *sadr*nın yetki ve kudretinde bir azalmanın işareti olup, *sadırlar* zaman zaman politik işlerdeki eski nüfuzlarını bir ölçüde yeniden ele geçirmek için başarısız teşebbüsler yaptılar.

Vekil-i nefis-i nefis-i hümayun teriminin terk edilip, İsmail'in saltanatının sonlarına doğru, genellikle *vizaret* kavramı ile birleştirilerek *vikâletten* bahsedilmesi, İsmail'in son dönemlerinde başlayan teokratik devletten uzaklaşıp dinî ve politik kurumların ayrışmasına kadar varan bir hareketin habercisidir. Bu ayrışma tamamlandığında, şahın hem dinî hem de dünyevî otoritesini temsil eden *vekil* unvanı kullanımdan kalktı. Makamı yavaş yavaş hiçbir dinî anlam taşımaz hâle gelen ve neredeyse yalnızca bürokrasi işleriyle ilgili olan devlet memurlarının başkanı anlamında *vezir* olarak anılmaya yüz tuttu. Safevîlerin daha sonraki dönemlerinde *vekil*in ortadan kalkması, dinî ve politik kurumların ayrışmasının, o zamana kadar tamamlanmış olduğunu gösterir.

⁹⁹ *TİN*, vr. 461b.

¹⁰⁰ *AT*, s. 190.

